

«Національна історія» заслуговує бути більш живою, ніж мертвою

Стаття Г.В.Касьянова та О.П.Толочка з приводу феномену «національної історії» завершується закликом до дискусії на заявлену авторами тему. Дозволю собі висловити деякі думки з приводу порушених ними питань.

Насамперед, про «написання нової історії України», як це заявлено в назві матеріалу. Якщо йдеться про «новий академічний синтез», то, схоже, мається на увазі нова колективна багатотомна праця, яка має замінити собою багатотомну ж «Історію Української РСР». У такому разі статтю належить розуміти як спробу окреслення методологічного й концептуального підходу до проекту, а зважаючи на колективний характер роботи – підходу єдиного для кожного з учасників. Оскільки автори відверто визнають спрямованість вістря полеміки проти «національної історії» як організації способу знання про минуле, то напрошується думка, що в їхньому баченні нова історія України не повинна бути «національною».

Якою ж саме вона має бути? Наведені авторами як взірцеві перший том «Кембриджської історії Скандинавії», третій том «Кембриджської історії Росії», перший том «Нової кембриджської історії середньовіччя» спонукають до припущення, що тим самим пропонується формат «нового академічного синтезу історії України». Інше припущення, що заклик відмовитися від «національної історії» стосується не конкретного колективного проекту, а спрямованості української історіографії у цілому. Тобто, пропонується писати історію України не як окремого процесу, а тільки або в рамках певних історико-цивілізаційних чи історико-географічних просторів, або фрагментарно, згідно з розвитком тих або інших компонентів суспільного життя – економіки, політики, культури, воєн, освоєння територій, суспільних відносин тощо.

Не маю жодного сумніву, що автори керувалися благородною метою – запобігти проникненню у вітчизняну історіографію етноцентричного й непрофесійного викладення минулого. Однак вибір способу її досягнення у формі розвінчання «національної історії» видається непереконаливим.

Застосовуючи термін «національна історія» Г.В.Касьянов і О.П.Толочко не ідентифікують позначений ним феномен ані територіально, ані персонально, чим створюється враження про «національність» усієї історіографії XIX ст., про «історичний звіт» як чи не єдиний стимул, що спонукав істориків різних країн братися за перо. Такого роду міркування були б слушними, якби консолідація народів різних країн у нації в рамках своїх держав (відзначу, народів як вільних, уже державно організованих, так і народів, котрі щойно здобули або ще виборювали свою державну незалежність) дійсно становила серцевинну сутність тодішнього історичного розвитку. Але консолідація народів у нації, національно-визвольні рухи була лише продуктом загальноєвропейського процесу – кардинальної зміни соціально-економічних і суспільно-політичних відносин унаслідок прориву в розвитку продуктивних сил (сучасною лексикою – результатом модернізації).

Європейська історіографія XIX ст. розвивалася у загальному річищі суспільної науки, галузі якої прагнули осмислити радикальний історичний поворот. Найбільшою мірою їх цікавило питання про причинно-наслідковий зв'язок у розвитку подій, які призвели до таких масштабних змін, про роль економічного чинника, про витоки народних рухів тощо. Питання такого роду порушувалися в першу чергу істориками країн класичного капіталізму (приміром, боротьба консервативного, ліберального й радикального напрямів у Франції та Великобританії, дворянсько-юнкерського та історичного – у Німеччині тощо). Безумовно, на характер історичного знання впливали ступінь розвитку держави, її політичний статус. Тому у країнах, де велася боротьба за національне визволення, дійсно помітною, але не домінуючою, була тема історії народів. Та й і вона не була єдиною і супроводжувалася вивченням історії народних рухів на ґрунті захисту як своєї мовної та культурної ідентичності, так і соціально-економічних інтересів (виникнення, приміром, науково-критичної школи у Сербії, праці з історії класової боротьби та повстань в Італії, Норвегії тощо). Формат «національних» історій для осмислення названих проблем Г.В.Касьянов і О.П.Толочко пояснюють історичною й культурною зумовленістю, її призначенням обґрунтовувати перерформатування світового порядку, основою котрого мали стати влаштовані за національним принципом країни. Із цього приводу хотілося б відзначити наступне.

Принцип організації країн навіть із консолідацією їхнього населення в нації коректніше вважати в першу чергу державним. І світовий порядок є насамперед міждержавним, і нас у цьому відношенні не має вводити в оману те, що в англійській лексиці він називається не «inter-state», а «inter-national». Курйозно, але загальна вживаність другого терміна фактично реабілітує «національність» історієписання, хоча насправді має йтися про історію в рамках певних країн, територія яких обмежена державними кордонами.

Інший чинник «національного» характеру історієписання полягав у тому, що в пошуках відповідей на причини та наслідки історичних подій учені впритул підійшли до питання про співвідношення економіки й політики (або «хто ким крутить – собака хвостом чи хвіст собакою», і хто з них хто). Марксова категоричність у цьому питанні не знайшла загальної підтримки, багато істориків указували на пряму залежність не тільки політичних рішень від економічного інтересу, а й економіки від політичної волі. Оскільки остання формалізується через право, а ареал його чинності обмежений державними кордонами, то розгляд взаємодії правових й економічних явищ та її рефлексії на соціальні відносини у форматі «національних історій», тобто в межах державних територій, був цілком логічним. Таким він залишається навіть в епоху глобалізації, коли міжнародні правові акти однаково імплементуються через національне (державне) законодавство. Крім того, економічні процеси відбувалися в рамках певних господарських комплексів тієї або іншої країни.

Світовий порядок, якщо застосувати до нього системний підхід, складається з елементів, якими є національні держави. У силу об'єктивного

характеру свого існування вони, загалом, не дуже й потребують історичної легітимації. Функціонування будь-якої системи залежить від властивостей її елементів. Не випадково зараз скрізь багато уваги приділяється вивченню ресурсів держав – і матеріальних, і культурних, і духовних, і психологічних тощо. Відповідно, зберігається увага до історії формування та еволюції ресурсних складників, а відтак і до історії розвитку народів країн.

Уважаємо доречним пригадати, що історія народу – це не тільки громадянська, а й суто етнічна. Вона також важлива для розуміння еволюції його антропологічного складу, з яким пов'язаний народний темперамент, а відтак і швидкість, і спосіб реагування на історичні виклики. Так само вона важлива для розуміння джерел культурних і моральних цінностей народу, які прямо впливають на характер формального та неформального права, котрим він послуговується у своєму житті. Нарешті, саме ХІХ ст. започаткувало рух науки до виявлення загальних закономірностей світового історичного розвитку. Встановлення закономірностей можливе лише через виявлення повторюваностей історичних явищ методом порівняння. Застосувати цей метод можна лише через прив'язку явищ до певного часу й місця. Тому в лінійності та територіальності історіографії закладено глибокий концептуальний сенс. Хоча, звісно, цей підхід не може вважатися єдиним, але від цього він не втрачає своєї продуктивності. До того ж його застосування ніколи не було заборону права істориків на ті самі фрагментарні/проблемні історії. І такі історії активно писалися.

Усе перед цим сказане покликане заперечити категоричність, з якою Г.В.Касьянов і О.П.Толочко приписують «національній історії» всілякі родові вади – ототожнення мети та причини, телеологічність, ідеологічну підпорядкованість, конфліктність, нетерпимість, агресивність, етноцентричність, культурну ексклюзивність, радикальну реверсивність, есенціалізм, прескриптивність, редукціонізм. І така інтелектуальна потвора існувала аж два століття та ще й нахабно виповзала з колективними і монографічними працями, брошурами, статтями?

До речі, якщо взяти таку ваду «національної історії», як етноцентричність, то вона може проявлятися в історії винятково моноетнічної нації або нації, де певний етнос панує над меншинами. Тоді й сам термін «етноцентричність» має бути віднесений тільки до таких випадків. Але Г.В.Касьянов і О.П.Толочко ілюструють неспроможність «національної історії» на прикладі країн або з поліетнічним (Індія), або ж із двоетнічним (Бельгія) населенням. Що ж до тавра «ексклюзивності», то чи не є воно некоректною заміною «своєрідності», яка дійсно притаманна кожному народові та яка лише підкреслює варіативність проявів загальних закономірностей?

В який спосіб автори статті пропонують подолати уявлені ними вади «національної історії»? Він є простим у своїй геніальності (не наважуся назвати його геніальним у своїй простоті) – «відкидання тиранії територіальності, тобто географічних рамок сучасної нації-держави, сформованих у новітній час і проєктованих на минулу “реальність”, просторово-географічна організація якої була зовсім іншою. Подібна мета досягається двома протилежними

способами – близьким (тобто зосередженням на історичних регіонах, менших за національну державу) і далеким (тобто вписуванням національної історії в контекст більших спільностей та культурних співтовариств) фокусами» (с.14)*.

У кожному з цих фокусів цілісна історія України розмивається. Що дасть запропонований спосіб уникнення «тиранії територіальності»? Адже і внутрішньорегіональна, і широкорегіональна історії також будуть обмежені (аналогічно до історії Скандинавії) певними географічними рамками, а відтак нестимуть у собі ту саму ваду територіальної тиранії, якою занепокоєні автори. Крім того, щоб поставити національну історію в контекст більших співтовариств, необхідно цей контекст мати, а він, своєю чергою, може утворитися на ґрунті зіставлення та узагальнення національних історій (що, до речі, підтверджується змістом «Кембриджської історії Скандинавії», який пропонується за взірць). Адже важко уявити, щоб спочатку утворився контекст, а вже потім – його фрагменти.

Залишивши осторонь одвічне питання про історіографічні «яйце й курку», звернімо увагу на певну суперечливість у твердженнях Г.В.Касьянова та О.П.Толочка. З одного боку, за їхніми словами, «вітчизняна історіографія відповіла на цей виклик (спільний запит на «власну» історію – О.М.) поверненням на рейки нарративу зразка столітньої давності (с.17). Це слід так зрозуміти, що відбувся, за морською термінологією, «поворот все вдруг», причому в бік минулого. А потім стверджують, що професійне співтовариство істориків України не було одностайним, що вже у середині 1990-х рр. можна було почути голоси окремих науковців, які висловлювали критичні зауваження щодо деяких канонів мастер-нарративу, що останнє десятиліття засвідчило його розмивання дослідницькими новаціями, інтердисциплінарністю.

Наведені розбіжності, здається, є наслідком невизначеності авторами предмету розмови – чи то про брак колективного проекту написання історії України відповідно до тих підходів, що видаються їм єдино правильними, чи то про загальний стан історіографії історії України. Якщо йдеться про друге, то розмови про якісь єдині підходи взагалі недоречні – наука плюралістична як за вибором дослідницьких тем (у тому числі теми «національної історії»), так і за теоретичним та методологічним інструментарієм. І в обох випадках авторські наполягання, що треба відмовитися від лінійності викладу, від уніфікації структури за лінійною схемою, що треба замінити цілісну історію України описом суми історичних досвідів, що треба відмовитися від ідеї безперервності, що ідеалом є множина історій, а не єдина історія, – віддають тією самою прескриптивністю, яка приписується «національній історії».

Якщо під «національною історією» автори розуміють історію, котра відображує діяння конкретного етносу, то у середовищі професійних істориків України вона є рідкістю. Масу навчальної й популярної літератури не беремо до уваги, вона не має професійно-наукового призначення. Інша справа, що в масиві цієї літератури багато того, що заслуговує на оцінку, дану авторами

* Тут і нижче вказано сторінки з публікації Г.В.Касьянова й О.П.Толочка в №6 «Українського історичного журналу» за 2012 р. (прим. ред.).

«національній історії». До кожного, хто береться писати (професійно чи непрофесійно) і справді варто звернутися з закликом не писати ура-патріотичних дурниць, щоб над українцями не сміялися як над людьми, які компенсують самозамилуванням комплекс національної неповноцінності. Утім, це робилося задовго до статті Г.В.Касьянова та О.П.Толочка, щоправда, зі скромними наслідками. Відтак, актуальним є не відхід від «національної історії» (хоча гільйотина і є кращим засобом від головного болю), а застосування експертних перешкод для недолугих публікацій.

Проблема ж українського історичного нарративу у вигляді колективної праці навряд чи може бути вирішена поворотом від лінійності до фрагментарності. В іншій термінології це зветься поєднанням хронологічного та проблемного підходів. Оптимальної моделі цього поєднання ніколи й ніким не було знайдено та навряд чи буде винайдено в майбутньому. Навіть якщо запровадити замість єдиної лінійної історії суму історій, то однаково кожна з них неминуче буде викладатися у вигляді хронологічної лінійної послідовності. Але в такому разі чи можна вважати справедливою оцінку «національної історії» як інтелектуального анахронізму, придатного для індоктринації та пропаганди, але не для пізнання, через її лінійність? Сумнівно, що методологічна криза українського нарративу (хоча її наявність теж під питанням) породжена його «національністю», тобто тематичним вибором. Витоки будь-якої методологічної кризи лежать у герменевтичній, логічній, інструменталістській площині, а відтак від неї не застрахований і перехід до «нелінійної історії».

Історичний нарратив із «відкритою» структурою популяризується як «модерний», але немає жодних переконливих доказів його пізнавальних переваг, адже він являтиме той самий лінійний виклад фрагментів минулого в рамках послідовних хронологічних етапів. Звісно, за доказ можна взяти і заяви авторів такого підходу. Але погодитися з його переконливістю – це вже суто індивідуальна справа кожного дослідника. У підсумку якість тексту нової колективної «національної історії» (чи монографічних історій) визначатиметься професійністю конкретних авторів. Тобто тим, що є непідвладним жодним концептуальним і методологічним прескрипціям, навіть легітимованим терміном «модерність».

О.М.Майборода
(доктор історичних наук, професор,
заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України)